

Mehmet Dağ, Prof.Dr.

1970 yılında Erzurum'da doğdu. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu (1994). Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne Kur'an-ı Kerim okutmanı olarak atandı (1996). Aynı üniversitesinin Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Kıraat Farklılıklarının İslâm Hukukuna ve Metodolojisine Etkisi" adlı çalışmasıyla yüksek lisansını (1998), "Tarihsel Perspektif ve Problematik Sorgulaması Bağlamında Kıraat İlminde İhticâc Olgusu" adlı teziyle doktorasını (2005) tamamladı. 2008 yılında doçent, 2014'te profesör oldu. Halen Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyesidir.

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Yayın No. 789

İSAM Yayınları 129

İlmî Araştırmalar Dizisi 56

© Her hakkı mahfuzdur.

**-İHTİCÂC BAĞLAMINDA-
GELENEKSEL KIRAAT ALGISINA
ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM**

Mehmet Dağ

TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)

tarafından yayına hazırlanmıştır.

İcadiye-Bağlarbaşı Cad. 38 Üsküdar/İstanbul

Tel. 0216 474 08 50

www.isam.org.tr yayin@isam.org.tr

Bu kitap

İSAM Yönetim Kurulu'nun 24.02.2011 tarihli ve 2011/06 sayılı kararıyla basılmıştır.

Birinci Basım: Aralık 2011

Üçüncü Basım: Nisan 2022

ISBN 978-605-7580-73-3

Kapak görseli: Hz. Osman'a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerif

(Türk ve İslâm Eserleri Nüshası) -tıpkı basım-, İstanbul: İSAM Yayınları, 2008, vr. 15^p.

Basım, Yayın ve Dağıtım

TDV Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl.

Ostim ÖSB Mahallesi, 1256 Cadde, No: 11

Yenimahalle/Ankara

Tel. 0312. 354 91 31 Faks. 0312. 354 91 32

bilgi@tdv.com.tr

Sertifika No. 48058

Dağ, Mehmet

İhticâc bağlamında geleneksel kıraat algısına eleştirel bir yaklaşım /

Mehmet Dağ, - 3. bs. - İstanbul ; Ankara : İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) ;

Türkiye Diyanet Vakfı, 2022.

463 s. ; 23,5 cm. - (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları ; 789. İSAM Yayınları ; 129.

İlmî Araştırmalar Dizisi ; 56)

Dizin ve kaynakça vardır.

ISBN 978-605-7580-73-3

İçindekiler

Kısaltmalar • 11

Önsöz • 13

GİRİŞ • 15

I. Araştırmanın Alanı ve Kapsamı • 15

II. Araştırmanın Önemi ve Gayesi • 17

III. Araştırmanın Metodu ve Sistematiği • 19

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHÎ ARKA PLAN ve PROBLEMATİKLERİYLE İHTİCÂC OLGUSUNUN ORTAYA ÇIKIŞI • 25

I. Peygamber Dönemi: Tarihsel Arka Plan ve Problematikler • 25

A. Tarihsel Arka Plan ve Bağlam: Kur'an'ın Nüzûlü,
Hıfzı ve Kitâbeti • 25

B. Problematik: Yedi Harf ve Kıraat Sorunu • 31

1. Yedi Harf: Tarihsel Çerçeve • 32

2. Yedi Harfin Mahiyeti ve Kıraatle İlişkisi • 42

2.1. Yedi Harf Hadislerinin İçerik Analizi ve
Tarihsel Verilerin Değerlendirilmesi • 43

2.2. Pratik Açısından Yedi Harf-Kıraat İlişkisi • 50

2.2.1. Pratik Olarak Yedi Harf ve Kıraat Özdeş midir? • 50

2.2.2. Pratik Birikim Açısından Kıraat ve Yedi Harfin
Kategorik Ayırımı ve Temellendirilmesi • 54

2.2.2.1. Lehçeye Dayanan Okuma Kategorileri ve
Anlamlandırılması • 55

a. Kategoriler • 55

aa. Müterâdif Farklılıklar • 55

ab. Fonetik / Usul Farklılıkları • 57

ac. Muarreb Farklılıklar • 60

ad. Sülâsî Bab Farklılıkları • 61

ae. Sülâsî Mastar Farklılıkları • 62

b. Kategorilerin Kıraat Bağlamında
Anlamlandırılması • 63

2.2.2.2. Lehçeye Dayanmayan Okuma Kategorileri ve
Anlamlandırılması • 64

a. Kategoriler • 64

aa. Sarfla İlgili Farklılıklar • 64

aaa. İsim Farklılıkları • 64

aab. Fiil Farklılıkları • 65

- aac. Harf Farklılıkları • 66
 - ab. Nahvî Farklılıklar • 66
 - aba. Nahiv Âmillerinin Farklılıkları • 68
 - abb. Nahiv Mânullerinin Farklılıkları • 67
 - ac. Ziyade ve Noksanlık Farklılıkları • 68
 - b. Kategorilerin Kıraat Bağlamında Anlamlandırılması • 70
 - 2.3. Yedi Harfin İçeriği ile İlgili Teorik Tartışmaların Analizi • 73
 - 2.3.1. Müteşâbih-Müşkil Görüşü • 74
 - 2.3.2. Müterâdif Görüşü • 74
 - 2.3.3. Lehçe Görüşü • 75
 - 2.3.4. Yedi Vecih Görüşü • 76
 - 2.3.5. Kesretten Kinaye Görüşü • 80
 - 2.4. Yedi Harf ve Kıraatin Sınırlarının Tespiti • 80
- II. Sahâbe Dönemi: Tarihsel Arka Plan ve Sorunlar • 85
 - A. Hz. Ebû Bekir Dönemi • 85
 - 1. Tarihsel Arka Plan ve Bağlam • 85
 - 1.1. Cem' Olgusunu Hazırlayan Arka Plan ve Temel Etken • 85
 - 1.2. Cem' Olayı • 87
 - 1.3. Yedi Harf ve Kıraatin Durumu • 90
 - 1.4. Özel Mushaflar • 91
 - 2. Dönemin Tilâvet ve Yazı Merkezinde Yedi Harf ve Kıraat Bağlamındaki Sorunları • 92
 - 2.1. İmam Mushafta "Yedi Harf"- "Tek Harf" Belirsizliği • 92
 - 2.2. Özel Mushaflarda Yedi Harf ve Kıraat • 97
 - B. Hz. Ömer Dönemi: Tarihsel Arka Plan, Bağlam ve Farklı Okumaların Sorun Çıkarmaya Başlaması • 101
 - C. Hz. Osman Dönemi: Tarihsel Durum ve Sorunlar • 104
 - 1. Tarihsel Arka Plan ve Bağlamıyla İstinsah Olayı • 104
 - 2. İstinsah Olayında Yedi Harf ve Kıraat Bağlamında Sorunlar • 107
 - 2.1. Müstenseh Mushaflar ve Lehçe(ler) Problemi • 108
 - 2.2. Harekesiz-Noktasız Mushaflar: Yazının Zaafı mı Bilinçli Tercih mi? • 113
 - 2.3. Müstenseh Mushaflar ve Yedi Harf-Kıraat İlişkisi • 120
- III. Tercih ve Hücctin Başlaması • 123
 - A. Tercih ve Hücctin Başlaması: Arka Plan ve Etkenler • 123
 - B. Sahâbenin Tercih Olgusu, İhticâc Şekilleri ve Bireysel İhticâc Örnekleri • 129
 - 1. Salt Tercihin Hücctlendirilmesi • 129

- 2. Tartışma Neticesinde Tercihin Hücçetlendirilmesi • 131
- 3. Soru Neticesinde Tercihin Hücçetlendirilmesi • 136
- C. Sahâbede Hücçet Çeşitleri • 139
- D. Sahâbede İhticâc Olgusunun Bütüncül Değerlendirmesi • 141

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL ARKA PLAN ve PROBLEMATİKLERİYLE İHTİCÂC OLGUSUNUN GELİŞİMİ ve GENİŞLEMESİ • 145

- I. Tâbiîn Dönemi: İhticâc Olgusunun Gelişimi • 145
 - A. Tarihsel Arka Plan ve Bağlam • 145
 - B. Dönemin Temel Problemleri ve Çözümü • 149
 - 1. Lahn Sorunu • 149
 - 1.1. Arap Dilinde Lahn Sorununun Ortaya Çıkışı ve Kur'an Tilâvetine Etkisi • 149
 - 1.2. Lahn Sorununun Kıraat Bağlamındaki Tezahürleri • 155
 - 2. Harekesiz-Noktasız Mushafın Ortaya Çıkardığı Sorunlar • 161
 - 3. Sorunlara Çözüm Arayışı: Mushafın Harekelenmesi ve Nahiv Kurallarının Tespiti • 164
 - C. İhticâc Olgusunun Gelişmesi • 171
 - 1. Gelişmenin Tarihsel Arka Planı • 171
 - 2. Dönemin Problemleri ve Sorgulaması • 173
 - 2.1. Tespit-Tercih / Kriter-Hücçet Karmaşası • 173
 - 2.2. İsnat Tespit Kriteri mi Tercih Kriteri mi? • 175
 - 2.3. Mushaf Tespit Kriteri mi Tercih Kriteri mi? • 179
 - 2.4. Dil Tespit Kriteri mi Tercih Kriteri mi? • 183
 - 3. Tâbiîn Döneminde İhticâc Olgusunun Çatallanması • 192
 - 3.1. Sahih Kıraatlerin Tespitine Yönelik İhticâc • 192
 - 3.1.1. İsnat • 192
 - 3.1.2. Resm-i Mushaf • 195
 - 3.2. Sahih Kıraatlerin Tercihine Yönelik İhticâc • 198
 - 3.2.1. Tercihe Yönelik İhticâcın Yapılış Şekilleri • 199
 - 3.2.1.1. Bireysel ve Sözlü İhticâc • 199
 - 3.2.1.2. Tercihî İhticâcın Kitâbiyata Girişi: Meâni'l-Kur'an'lar • 203
 - 3.2.2. Tercihe Yönelik İhticâcda Hücçet Çeşitleri • 205
- II. Tebeu't-Tâbiînden İbn Mücâhide: İhticâc Olgusunun Alanının Genişlemesi • 208
 - A. Tarihsel Arka Plan ve Problemler • 208
 - 1. Tarihsel Arka Plan ve Bağlam • 208
 - 2. Dönemde Problemin Dil Eksenine Odaklanması • 210
 - 2.1. Lahnın Yaygınlaşması ve Mushafa Son Şeklinin Verilmesiyle Çözümü • 213

- 2.2. Nahivdeki Ekolleşme ve Kıraatteki İzdüşümleri:
İlâhî Lafızların Taassubî Mantıkla Değerlendirilmesi • 218
- 2.3. Nahivcilerle Kıraatçilerin İhticâcda Metodik Farklılığı • 231
- 2.4. Dilcilerin Kıraat Eleştirileri ve Bu Eleştirilerin
Analizi • 236
- B. İhticâcın Tercihe Odaklanması ve Alanının Genişlemesi • 250
 1. Dönemin İhticâc Şekilleri • 251
 - 1.1. Tercihde Bireysel İhticâcın Artması • 252
 - 1.2. Kıraat Ekolleşmesine Paralel Tercih ve
İhticâcın Yapılması • 253
 - 1.3. Kitâbiyatta Tercih ve İhticâc Olgusunun Alanının
Genişlemesi • 257
 - 1.3.1. Nahiv Literatüründe İhticâcın Yer Alması • 258
 - 1.3.2. Tefsir Literatüründe İhticâcın Yer Alması • 264
 - 1.3.2.1. Meâni'l-Kur'ân'larda Devam Etmesi • 264
 - 1.3.2.2. İ'râbü'l-Kur'ân'larda İhticâc • 270
 - 1.3.2.3. Pratik Tefsirlerde Yer Alışı • 270
 - 1.3.3. Kıraat Literatüründe Yer Alması • 272
 - 1.3.4. Üç Literatürün İhticâc Bağlamında Mukayesesi • 275
 2. Dönemin Hüccet Çeşitleri • 277

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TARİHSEL ARKA PLAN ve PROBLEMATİKLERİYLE İHTİCÂC OLGUSUNUN 'MÜSTAKİLLEŞME' DÖNEMİ, EKOLLEŞMESİ ve TEORİK ALANI • 283

- I. İbn Mücâhid'den Günümüze: Tarihsel Arka Plan ve Problemler • 283
 - A. Tarihsel Arka Plan ve Bağlam • 283
 - B. Dönemin Probleminin Kıraat Tasnifine Odaklanması • 284
 1. Sahih Kıraatlerin Yedi ile Sınırlandırılması • 284
 2. İbn Mücâhid'in Eylemiyle Sahih-Şâz Ayırımının
Renk Değiştirmesi ve Şâzın Anlam Alanı • 288
 3. Sahih-Şâz Ayırımının Sonraki Kıraat Tasnifleriyle
Çatışması • 291
- II. İhticâcî'l-Kirâat Alanının Özel Disiplin Haline Gelmesi,
Ekolleşmesi ve Literatürü • 304
 - A. İbn Mücâhid ile Modern Dönem Arasında İhticâc • 305
 1. İbn Mücâhid Sonrası İhticâcın Tefsirde Devamı • 306
 2. Kıraat İlminde İhticâcın Müstakilleşmesi,
Alanları ve Ekolleri • 311
 - 2.1. Yedi Kıraatin İhticâcî: Ekolleri ve Literatürü • 312
 - 2.1.1. Yedi Kıraat İhticâcının Ekolleri • 312
 - 2.1.1.1. Kıyas Ekolü: Ebû Ali el-Fârisî • 313

- 2.1.1.2. Eser Ekolü: İbn Hâleveyh • 316
- 2.1.1.3. Kıyas ve Eser Ekolünün Mukayesesi • 318
- 2.1.1.4. Karma Ekol ve Temsilcileri • 319
- 2.1.2. Yedi Kıraatin İhticâcının Literatürü • 327
- 2.2. On Kıraatin İhticâcı ve Literatürü • 330
- 2.3. Şâz Kıraatlerin İhticâcı ve Literatürü • 334
- 3. Dönemin Hüccet Çeşitleri • 339
- B. Modern Dönemlerde İhticâc • 342
 - 1. Gelenek İçinde Modern İhticâc Çalışmaları • 342
 - 1.1. İhticâc Geleneğinin Modern Devam Ettiricileri • 343
 - 1.2. İhticâc Alanının Tarihsel, Teknik ve Teorik Bağlamda Araştırma Konusu Yapılması • 343
 - 2. Kıraat Bağlamında Oryantalist Yaklaşımlara Cevap Tarzında İhticâc • 350
 - 2.1. Oryantalistlerin Kıraat Üzerine Çalışmaları • 351
 - 2.2. Oryantalistlerin ve Bazı Müslümanların Kıraatin Temellerine Yönelik İddiaları ve Müslümanların Tespit İhticâcları • 352
- III. İhticâc Olgusunun Teorik Boyutu: Kavramsal Alan, Mahiyet, Tasnif ve Gaye • 358
 - A. İhticâcın Kavramsal Alanı • 358
 - 1. Kıraat Seçimiyle İlgili Kavramlar • 358
 - 1.1. İhtiyar • 358
 - 1.2. Tercih • 359
 - 2. Kıraat Temellendirmesiyle İlgili Kavramlar • 362
 - 2.1. Temellendirme Olgusuyla İlgili Kavramlar • 362
 - 2.1.1. Birincil Kavram: İhticâc • 362
 - 2.1.2. İkincil Kavramlar • 364
 - 2.1.2.1. Tâlil • 364
 - 2.1.2.2. Tevcih • 365
 - 2.1.3. Üçüncül Kavramlar • 368
 - 2.1.3.1. Meânî • 368
 - 2.1.3.2. İrap • 369
 - 2.2. Temellendirme Unsuru ile İlgili Kavramlar • 371
 - 2.2.1. Temel Kavram: Hüccet • 371
 - 2.2.2. İkincil Kavramlar • 372
 - 2.2.2.1. İllet • 372
 - 2.2.2.2. Delil • 373
 - 2.3. Temellendirme Alanları ile İlgili Kavramlar • 373
 - 2.3.1. Tespit • 374
 - 2.3.2. Tercih • 374

- B. İhticâcın Mahiyet Sorunu ve Boyutları • 374
1. İhticâc Alanlarının Gerekliliği Sorunu • 375
 - 1.1. Tespitin Gerekliliği Sorunu: İlâhî-Beşerî Ayırımı • 375
 - 1.2. Tercihin Gerekliliği Sorunu ve İçtihadîlik İddiası • 376
 2. İhticâcın Gerekliliği Sorunu • 382
 - 2.1. İhticâc Tiplemeleri: İhticâc li'l-kirâat veya İhticâc bi'l-kirâat • 382
 - 2.2. İhticâcın Gerekliliği Sorunu: Tespit ve Tercihde İhticâcın Anlamı • 387
- C. Hücetin Tasnifi ve Çeşitleri • 389
1. Tasnif Sorunu • 389
 - 1.1. Hüccet Çeşitlerinin Tarihsel Süreçteki Gelişimi • 390
 - 1.2. Tespitte ve Tercihde Kullanılan Hüccet Çeşitleri • 393
 - 1.3. Hüccet Tasnifleri ve Sorunları • 397
 - 1.4. Yeni Bütüncül Bir Tasnif Denemesi • 400
 2. Yeni Tasnife Göre Hüccet Çeşitleri • 400
 - 2.1. Tespitî Hüccetler • 401
 - 2.1.1. İsnat • 401
 - 2.1.2. Resm-i Mushaf • 402
 - 2.2. Tercihî Hüccetler • 403
 - 2.2.1. Tespitî Hüccetlere Dayalı Tercihî Hüccetler • 403
 - 2.2.1.1. İsnada Dayalı Hüccet: Şöhret • 403
 - 2.2.1.2. Resm-i Mushafa Dayalı Hüccet: Yerel Mushaf • 404
 - 2.2.2. Müstakîl Tercihî Hüccetler • 405
 - 2.2.2.1. Dilsel Hüccetler • 405
 - 2.2.2.1.1. Nahiv Kaideleri • 406
 - 2.2.2.1.2. Sarf Kaideleri • 407
 - 2.2.2.1.3. Belâgat • 407
 - 2.2.2.1.4. Lehçe Farklılıkları • 408
 - 2.2.2.2. Naklî Hüccetler • 408
 - 2.2.2.2.1. Âyet • 408
 - 2.2.2.2.2. Hadis • 409
 - 2.2.2.2.3. Kıraat • 409
 - 2.2.2.2.4. Sebeb-i Nüzûl • 410
 - 2.2.2.2.5. Şiir • 410
 - 2.2.2.2.6. Sahâbe Kavli • 411
 - 2.2.2.2.7. Akvâlü'l-Arab • 411
 - 2.2.2.3. Aklî Hüccetler • 411
 - 2.2.2.4. Özel Hüccetler • 412
- D. İhticâcın Gayesi • 412

SONUÇ • 421

KAYNAKÇA • 427

DİZİN • 457

Önsöz

Kur'an, Allah'ın Cibrîl vasıtasıyla Hz. Peygamber'e Kureyş lehçesiyle inzâl ettiği kelâmıdır. Peygamber'in lisanıyla nâzil olurken, Medine döneminin son iki yılında birtakım sosyolojik olaylar sebebiyle "yedi harf" ruhsatı verilmiştir. Bu bağlamda Kur'an'ın bazı kelimeleri, hem yedi harf ruhsatı nedeniyle hem de yedi harf ruhsatının dışında müstakil olarak farklı şekillerde okunmuştur. Daha sonra bu birikim, kıraat ilminin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Kur'an bağlamında başlangıçtan bu yana yedi harf meselesi, verilerin azlığı ve olanların da muğlaklığından olsa gerek, ulemânın üzerinde durduğu kompleks ve tartışmalı bir konu olarak günümüze gelmiştir. Hem yedi harfle ilişkili olan boyutu hem de müstakil boyutuyla kıraat konusu da bu tartışmalı meselenin yanı başında yer almıştır. Bu ikisi arasındaki ilişki noktasında çok farklı yorumlar yapılmış, ortaya çıkan okuma farklılıkları, sadece tilâvet boyutunda kalmamış, aynı zamanda gerek vahiyliği ispat noktasında gerekse farklı vecihlerin bulunması hasebiyle tercih noktasında bir "temellendirme" çabasını beraberinde getirmiştir.

Gerek Arap ülkelerinde gerekse ülkemizde, kıraat ilminin hem tarihsel konuları hem de pratik birikimi üzerine, tez ve makale seviyesinde çok çeşitli açılardan çalışmalar yapılmıştır. Ancak başlangıcından günümüze kadar kıraat birikimini yakından ilgilendiren ihticâc olgusu, Arap ülkelerinde çalışılmış olmakla beraber Türkiye ölçeğinde bir makale dışında kapsamlı bir şekilde ele alınmamış, sorgulanmamıştır.

Kıraat birikimi ve tarihi üzerinde yaptığım çalışmalar esnasında kıraatlerin değişik argümanlarla temellendirilmesini ifade eden ihticâc olgusu dikkatimi çekmiş, hocalarımın da teşvik ve önerileriyle ön araştırma yaparak, kıraat tarihi içinde ciddi bir yere sahip olan bu olguyu çalışmaya karar vermiştim.

Konuyu seçmemdeki en önemli sâik, ihticâc olgusunun, yedi harf meselesi ve kıraat farklılıklarının mahiyetini anlama ve anlamlandırma noktasında önemli bir fonksiyona sahip olmasını görmemdir. İkinci sâik ise, tersinden ihticâcın anlamlandırılması noktasında kıraat bağlamında yoğun bir problematiğin varlığını; öte yandan ihticâcın merkezinde de ciddi sorunların mevcudiyetini görmemdir. Bu temel sâikler ve konunun bâkir olması hasebiyle Kur'an ve kıraat tarihindeki tarihsel perspektifi ve problematik sorgulamasını merkeze alarak ihticâc olgusunu okumayı denedim. Kıraat ilminde önemli bir konuyu elimizden geldiği ölçüde incelemek suretiyle bu alana nâçiz bir katkı yapmayı ümit ediyorum.

Çalışmam esnasında yardımlarını esirgemeyen ve etkin katkılarıyla yanımda olan danışman hocam Yrd.Doç.Dr. Necati Tetik'e; kütüphanesinden ve motivasyonundan faydalandığım hocam Prof. Dr. Asri Çubukçu'ya; gerek proje aşamasında gerekse okuma ve yazım sürecinde fikir ve eleştirileriyle katkılarını esirgemeyen Prof.Dr. Sadık Kılıç'a; yine yardım ve teşvikleriyle yanımda olan hocalarım Prof.Dr. Nasrullah Hacımüftüoğlu, Prof.Dr. Lütfullah Cebeci, Prof.Dr. Ali Eroğlu'na; Prof.Dr. Zeki Yıldırım'a; dil bilimi kaynaklarını hizmetime sunan hocam Prof.Dr. Hüseyin Tural'a; İslâm tarihi kaynaklarından faydalandığım Prof.Dr. Hanefi Palabıyık'a; kıraat kaynaklarından ve tezinden faydalandığım; özellikle de teşvik ve mânevî destekleriyle yanımda olan meslektaşım Prof.Dr. Mehmet Ünal'a teşekkür ediyorum. Prof.Dr. Ömer Kara'ya çalışma sürecindeki eleştiri ve katkılarından dolayı ayrıca müteşekkirim. Çalışmanın yayımlanması sürecinde olumlu eleştiri ve katkılarından dolayı ülkemizin kıraat alanındaki değerlerinden olan ve bu alana sayısız eserleriyle katkıda bulunan saygıdeğer hocam Dr. Tayyar Altıkulaç'a da özel bir teşekkürü borç bilirim. Kıraat birikimini bütün bâdirelere göğüs gererek arz ve semâ yoluyla sadırlarında ve satırlarında günümüze kadar taşıyan kıraat ulemâsını rahmetle anıyorum.

Mehmet Dağ

Erzurum 2019